

Литвин О. Г.

Національний університет «Львівська політехніка»

РУЙНУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ МОВНОЇ НОРМИ У ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано явище інтерференції в сучасній українській технічній термінології на словотвірному рівні. В основі мовної норми в термінології лежить норма загальнолітературної мови з урахуванням тих особливостей слововживання і словотворення, які більш властиві термінам: усі словотворчі засоби, які є нормою в загальнолітературній мові, а також словотвірні моделі, свідомо введені до технічної термінології для вираження спеціального значення. Особливості мовної норми в термінології виявляються у термінотворенні та в застосуванні критеріїв нормативності мовної одиниці в цій галузі.

Політика початку 30-х років XX століття порушила природний розвиток технічної термінології, нищівно виправляючи словотвірні моделі, властиві українській мові, кодифіковані в працях мовознавців «золотого десятиліття українського термінотворення». Ця політична «вмотивованість» спричинила явище словотвірної інтерференції, ці штучно виправлені терміни й надалі трапляються у термінографічних працях, хоча яскраві приклади нормативних словотвірних моделей, за якими творяться технічні терміни, зафіксовані в лінгвістичних словниках і можуть бути повернені до наукової термінології.

Завданням статті є проаналізувати терміни, зафіксовані у перекладних (російсько-українських) термінографічних працях, що зазнали модифікацій внаслідок проникнення в чітку систему технічної термінології ненормативних морфем, що призвело до інтерференції на рівні суфікса, під час слово- та основоскладання; подати терміни, утворені за нормативними словотвірними моделями.

Наголошено, що вияви словотвірної інтерференції допоможуть унормуванню технічної термінології відповідно до основних тенденцій розвитку термінологічної лексики: регулярність функціонування словотвірних моделей; спеціалізація словотворчого афікса для відображення певного значення.

Ключові слова: інтерференція, інтерферема, мовна норма, термін, технічна термінологія.

Постановка проблеми. Творення науково-технічних термінів відбувається свідомо, що дає змогу штучно запроваджувати спеціалізовані словотворчі морфеми, які в галузевих терміносистемах є визначниками конкретних значень і виконують класифікаційну функцію [3, с. 58]. Політика початку 30-х років XX століття порушила природний розвиток технічної термінології, нищівно виправляючи словотвірні моделі, властиві українській мові, кодифіковані в працях мовознавців «золотого десятиліття українського термінотворення». У галузевих термінологічних словниках і в технічній літературі спостерігаємо вживання інтерферем, які функціонують у ролі термінів, що є результатом чужомовних (російськомовних) впливів. Актуальність дослідження зумовлена потребою виявити терміни, які зазнали модифікацій внаслідок проникнення в чітку систему технічної термінології ненормативних морфем, що призводить до порушення словотвірної мовної норми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти мовних норм розглянуто в працях українських мовознавців О. Синявського [14], С. Караванського [4; 5], О. Пономарева [11], І. Фаріон [17], мовній нормі та способам усунення інтерференційних явищ у термінології присвячено дослідження О. Сербенської, І. Кочан, З. Куньч, Н. Клименко, І. Ментинської, Т. Мішеніної, Л. Харчук та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснити аналіз інтерферем, зафіксованих у перекладних (російсько-українських) термінографічних працях, показати руйнування мовної норми від чужомовного впливу на рівні суфікса, під час слово- та основоскладання, запропонувати терміни, утворені за нормативними словотвірними моделями.

Саме аналіз ненормативних формантів і їхніх валентностей у контексті словотвірної норми є об'єктом дослідження.

Методи дослідження. У дослідженні явища інтерференції на словотвірному рівні застосовано

переважно описовий метод, який дає змогу узагальнити і класифікувати мовні факти. Використовуємо і порівняльний метод, бо проблема висвітлюється як на синхронному рівні, так і в діяхронії, зокрема простежується проникнення у впорядковану і чітку систему технічної термінології ненормативних суфіксальних (або й кореневих) морфем на різних етапах розвитку вітчизняної термінології у ХХ ст.: протягом «золотого десятиліття» (20-х – середини 30-х років), часів певного послаблення роботи в галузі термінології (друга половина 30-х – 80-ті роки), а також періоду відродження та розбудови українських терміносистем (90-ті роки).

Виклад основного матеріалу. В основі мовної норми в термінології лежить норма загальнолітературної мови з урахуванням тих особливостей слововживання та словотворення, які більш властиві термінам: усі словотворчі засоби, які є нормою в загальнолітературній мові, а також словотвірні моделі, свідомо введені до технічної термінології для вираження спеціального значення. Особливості мовної норми в термінології виявляються у терміноутворенні та в застосуванні критеріїв нормативності мовної одиниці в цій галузі [12].

Дотримання загальномовних структурно-словотвірних закономірностей є передумовою успішного функціонування та розвитку будь-якої галузевої терміносистеми. В українському мовознавстві чітко обґрунтовано принципи деривації як на синхронному рівні, так і в діяхронії, що сприяє поширенню наукового системно-функційного підходу до упорядкування термінотворчих процесів окремих терміносистем [10, с. 86–91].

Словотвірна норма – це побудова слова за наявними в мові словотвірними моделями з допомогою словотворчих засобів. Словотвірна норма пов'язана з виявленням причинно-наслідкової залежності форманта від твірного слова, закономірностей у виборі твірних формантів [17]. Модель – «це еталон структури слова, який імітує граматичну (дериваційну) правильність відповідно до певної теорії. Словотворення за моделлю – це утворення за правилами» [2, с. 144–145].

Якщо терміносистема – це впорядковані структурні елементи, зумовлені внутрішньою природою кожної мови як самодостатньої, неповторної і самозахисної, то інтерфедеми є асистемними явищами, що заперечують закони валентностей кореневих та афіксальних морфем [18, с. 252]. Погоджуємось із думкою мовознавця Н. Клименко, що явище інтерференції не обмежується дією міжмовних контактів, а виникає в резуль-

таті різноманітних взаємин, привнесення; це різні напливи, накладання, впливи [6]. У цій статті розглянемо свідоме використання словотворчих афіксів, характерних для російської мови, під час творення українських технічних термінів, що є причиною руйнування словотвірної норми, тобто інтерференції.

«Волонтаристське спрямування розвитку мови в бік її зближення з російською становило особливо велику загрозу для її майбутнього, оскільки поціляли в саму серцевину живої мови як незалежного утворення, здатного до самооновлення й самовідтворення» [9, с. 16]. У журналі «Мовознавство» за 1934 р. опубліковано низку доповідей про «велике національне шкідництво в питаннях словотвору української мови», де було проаналізовано понад 15 словотвірних моделей, характерних для української мови й кодифікованих у лексикографічних працях 20-х – 30-х рр., вилучено з тавром «проявів націоналістичного шкідництва» й замінено російськими словотвірними моделями [9, с. 16].

На сучасному етапі руйнування мовної норми в технічній термінології спостерігаємо на рівні суфіксальної інтерференції.

У системі сучасної технічної термінології поширені віддієслівні іменники словотвірного типу «основа дієслова + -енн(я), -анн(я)». Ці терміни утворені від дієслів недоконаного (*затримувати* < *затримувати*) і доконаного виду (*затримати* < *затримати*) та їх співвідношення з однокореновими іменниками, що вказують на наслідок дії (*затримка*). Останнім часом, як зауважив О. Ткаченко, спостерігаємо (очевидно, значною мірою під російським впливом) стирання межі між обома видами словотворення на користь процесуальних віддієслівних іменників, яким надається значення непроцесуальних [16, с. 22]. Саме терміни зі значенням наслідку дії на **-к-** піддаються інтерференції. Протягом останніх років значення тривалої та завершеної дії стали об'єктом досліджень багатьох термінологів, Войналович О., Моргунок В. 1997 року уклали «Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять)» [1] і зафіксували, що таке розрізнення, як і виділення назв наслідків дії, має принципове значення, наприклад: **закалка** (недок. дія) гартування; (багатораз. дія) загартування; (док. дія) загартування; (наслідок) гарт [1, с. 55]; **нарізка** (недок. дія) нарізання, нарізування; (док. дія) нарізання; (наслідок) нарізь, різь; (інструмент) нарізка [1, с. 98]; **полировка** (недок. дія)

полірування; (док. дія) виполірування; (наслідок) полірування, полірówka [1, с. 148]. У «Російсько-українському словнику з машинознавства та загального машинобудування» Хільчевського В., Шашлова В. [13] фіксуємо інтерференцію, залучання до української машинобудівної терміносистеми віддієслівних іменників на позначення процесів дії з суфіксом **-к-**, що вважалося нормою в українському радянському термінознавстві, наприклад: **подкátка** (1) підкátка, підкóчування; 2) *инстр.* підкátка; *см.* **обжímка**) [13, с. 132]; **прошívка** (1) *инстр* прошívка; 2) *ковочная операция* прошívка, прошиття; *неоконч. действие* прошивання [13, с. 147]. У цьому словнику терміни, що зазнали інтерференції, подані на першому місці, тобто є нормою, а терміноодиниці, утворені за власне українською словотвірною моделлю, – на другому, тобто як можливі. За нашими спостереженнями, у системі сучасної технічної термінології деривати на **-нн(я)** на означення дії кількісно переважають терміни на **-к(а)**, поширені через вплив російської мови. У технічній термінології 20-30-х рр. подібні утворення практично не вживались, завдяки високій продуктивності суфікса **-ованн(я)** й інших словотворчих засобів: рос. *вальцовка* – укр. *вальцьованє, вальцювання*; рос. *закалка* – укр. *гарт, загарт*; рос. *распайка* – укр. *лютовання, відлютовання, розлютовання* [7, с. 142]. З цього випливає, що для того, щоб не порушувати словотвірної норми, під час творення термінів зі значенням недоконаної дії доцільно вживати суфікси **-енн(я)**, **-анн(я)**, а наслідку дії – **-ованн(я)**, **-к-**.

Поширена словотвірна модель «основа дієслова + **-щик, -чик**» з дериваційним значенням назви діяча теж є наслідком інтерференції: *достав-щик, загруз-чик, дат-чик, заготов-щик, кранов-щик, налад-чик, паяль-щик*. Є. Грицак ще 1936 р. писав: «Поширилися в нас, неначе справжня пошесть, слова з російськими наростками **-щик, -чик**, що їх варто б обминати...при творенні слів, що означають зайняття або працю людей, треба вживати наростків **-ик-, -ець-, -ар-, -ач-** й інших. Через те постають хибно складені слова, яких у нас наскрізь повно: *покаж-чик (показ-ник), наклад-чик (наклад-ець)*» [8, с. 300]. І. Фаріон наголошує, що ««закономірність» вибору цього форманта, який проник в українську мову не раніше від XVI ст. разом із російськими лексемами, абсолютно вмотивована, – однак аж ніяк не нагальною потребою української мови (бо ж натомість маємо: *достав-ець, вантаж-ник*), а позамовним політичним чинником асимілювання словотвірної

системи української мови» [18, с. 253]. Проблема полягає в тому, що ця політична «вмотивованість» спричинила явище словотвірної інтерференції. Ненормативні терміни цього словотвірного типу й надалі трапляються у термінографічних працях, хоча яскраві приклади терміноодиниць, утворених за нормативними словотвірними моделями, зафіксовані в лінгвістичних словниках і можуть бути повернені до наукової термінології, наприклад: *постав-щик – достав-ець, достав-ник* [4, с. 440]. За українською словотвірною моделлю утворені терміни на зразок *вантаж-ник* (а не *загруз-чик*), *заготівель-ник, заготів-ник* (а не *заготов-щик*), *кран-івник* (а не *кранов-щик*), *золільник, золяр* (а не *засольщик*), *лют-івник, лютувальник, лютар* (а не *паяль-щик*), *завантаж-ник, завантажув-ач* (а не *загруз-чик*), *канат-ник, линв-ар* (а не *канат-чик*) [15]. Варто звернути увагу, що маємо варіанти до термінів, а це дає можливість вибору, а не розбалансовує терміносистеми.

У термінографічних працях трапляється інтерферентно вживана словотвірна модель «основа прикметника + **-очн(ий)**», що насправді має відповідники із суфіксом **-ов-, -льн-, (-ельн-), -н-, -аст-** у літературній мові, що і є нормою, наприклад: *бал-очн-ий – балков-ий; труб-очн-ий – трубков-ий; обріз-очн-ий – обріз-н-ий, обрізувальн-ий; заготов-очн-ий – заготів-ельн-ий; оскол-очн-ий – шрапнельний, скалчастий, сколковий* тощо.

У сучасній технічній термінології поява активних дієприкметників спричинена калькуванням російських лексем, що і призвело до інтерференції на рівні суфіксів **-уч(ий)**, **-юч(ий)**; **-ач(ий)**, **-яч(ий)**. І. Фаріон звертає увагу на те, що активні дієприкметники на **-уч(ий)**, **-юч(ий)** є скальковані з церковнослов'янської моделі **-щ(ий)**, «характерна ознака цих запозичень у російській мові – акцент на переважній дієслівності, себто процесуальності. Натомість український контекст далеко не завжди потребує цієї дієслівності...» [17, с. 90]. Наприклад: *активізуючий – активувальний, той що активізує; гальмуючий – гальмувальний / гальмівний (призначення); охолоджуючий – холодильний / охолоджувальний (призначення), холодівний (здатність до активної дії), що холодить, що охолоджує (перебування в активній дії); крутячий – крутильний / обертальний (призначення), що крутить, що обертає (перебування в активній дії)* [7, с. 148]. У «Російсько-українському словнику наукової і технічної мови (термінологія процесових понять)» автори, перекладаючи російські дієприкметники, чітко дотримуються норм на словотвірному рівні, наприклад:

сжимающий – перех. (*влас.* – стискальний; *стан* – що стискає; *назва* – стискач); плаваючий – неперех. (*влас.* – плавучий; *стан* – що плаває; *назва* – плавець) [1, с. 12]. Із вищенаведених прикладів бачимо, що нормативними відповідниками до інтерферем є терміни із суфіксами **-увальн(ий)**, **-івн(ий)**, які вилучали з української термінології у 1933-1934 рр. У сучасних термінографічних працях спостерігаємо тенденцію до зменшення кількості таких кальок з російської мови.

Інтерференція під час осново- та словоскладання теж зафіксована в технічній термінології, наприклад: *клиноподібний* (а треба *клинуватий*), *хрестоподібний* (а треба *хрестатий*, *хрещатий*, *хрестовинний*). Щоб уникнути інтерференції, варто вживати суфікс **-уват(ий)** (*бочкуватий*, *газуватий*), але, на жаль, термінографічні праці подають терміни із твірними основами **-подібний**, **-видний**, наприклад: *Т-подібний*, *молотовидний*.

Висновки і пропозиції. Отже, аналізуючи українську технічну термінологію на сучасному етапі, зауважуємо, що в термінотворенні дотепер трапляються дериваційні моделі, не властиві українській мові. Руйнування словотвірної норми простежуємо внаслідок інтерференції на рівні афіксів, що суперечить системним можливостям сучасної української мови.

На сучасному етапі внормування технічної термінології варто брати до уваги, що словотвірна модель «дієслівна основа + -анн(я), -енн(я), -янн(я)» є продуктивним виявом процесуальності, якому властиве загальне словотвірне зна-

чення предметної дії, процесу, а віддієслівні іменники із суфіксом **-к** треба вживати на позначення наслідку дії (вкладка, розробка, вибірка). Останнім часом продуктивність інтерференційного форманта **-к** у творенні віддієслівних технічних термінів дещо знизилася, їх поступово витісняють спільнокореневі віддієслівні іменники на **-анн(я)/-енн(я)/-янн(я)** (*недок. дія* заклéпування; *док. дія* заклéпання; *виріб* заклéпка).

Зазначимо, що рівнобіжне використання суфіксів **-ник** і **-щик** – це характерна ознака творення іменників-назв осіб за видом занять у російській мові, натомість суфікс **-щик** в українській мові із тим значенням не вживається і слід використовувати нормативні суфікси **-ач**, **-ник**, **-овець** тощо.

Інтерференція на рівні суфіксів **-уч(ий)**, **-юч(ий)**; **-ач(ий)**, **-яч(ий)** проявляється під час творення активних дієприкметників, а щоб уникнути помилок, слід використовувати суфікси **-н-**, **-льн-** тощо (*напрямна властивість*, *гальмівний пристрій*, *вимірювальна апаратура*).

Вияви словотвірної інтерферентності допоможуть унормувати технічну термінологію відповідно до основних тенденцій розвитку термінологічної лексики: регулярність функціонування словотвірних моделей; спеціалізація словотворчого афікса для відображення певного значення. Розглянуте питання інтерференції на словотвірному рівні не є вичерпаним і потребує подальших досліджень, наприклад, усунення запозичень, що не відповідають словотвірним моделям української літературної мови або мають безпідставно знехтувані українські еквіваленти.

Список літератури:

1. Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). Київ : Вирий, Сталкер. 1997. 256 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 1999. 207 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва : 1971. 246 с.
4. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Київ : Академія. 1998. 712 с.
5. Караванський С. Секрети української мови. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 152 с.
6. Клименко Н. Ф. Міжмовна комунікація і процеси семантичної інтерференції в добу глобалізації. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2016. Вип. 57. С. 193–199.
7. Литвин О. Г. Становлення української машинобудівної термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2000. 404 с.
8. Мазурик Д. Продуктивність суфіксального творення неологізмів – іменників у сучасній українській мові. *Актуальні проблеми українського словотвору* : зб. статей / за ред. В. Грещука. Івано-Франківськ : Плай, 2002. С. 292–302.
9. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: Історія лінгвоциду. *Урок української*. 2005. № 9-10. С. 13–18.
10. Ментинська І., Наконечна Г. Структурно-словотвірні особливості сучасної комп'ютерної термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2016. № 842. С. 86–91.
11. Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь, 2013. 360 с.

12. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.
13. Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування. 2-ге вид., репр. / уклад. : В. В. Хільчевський, В. І. Шашлов. Київ : Техніка, 1991. 240 с.
14. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів : Укр. вид-во, 1941. 363 с.
15. Сікорська З. С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка : навч. посіб. для студ. філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів. Луганськ : Альма-матер, 2000. 174 с.
16. Ткаченко О. До концепції нового «Словника української мови» : (Перевидання з додатками чи новий словник?). *Українська мова*. 2002. № 1. С. 18–24.
17. Фаріон І. Д. Мовна норма: пошук істини (навчальне видання) : посіб. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2017. 256 с.
18. Фаріон І. Д. Словотвірні норми в контексті національно-культурних орієнтацій. *Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Житомир : [б. в.], 2003. Вип. 10. С. 250–267.

Lytvyn O. H. DESTRUCTION OF WORD-FORMING LANGUAGE NORMS IN TECHNICAL TERMINOLOGY

The article analyzes the phenomenon of interference in modern Ukrainian technical terminology at the word-forming level. The basis of the language norm in terminology is the norm of the general literary language, taking into account those features of word usage and word formation that are more characteristic of terms: all word-forming devices that are the norm in the general literary language, as well as word-forming models are deliberately introduced into the technical terminology to express a special meaning. Peculiarities of the language norm in terminology are revealed in the definition of terms and in the application of the criteria of normativity of a linguistic unit in this field.

The policy of the early 30s of the 20th century disrupted the natural development of technical terminology, devastatingly correcting the word-formation models characteristic of the Ukrainian language, codified in the works of linguists of the “golden decade of Ukrainian terminology”. This political “motivation” caused the phenomenon of word-formation interference, these artificially corrected terms continue to appear in terminographic works, although vivid examples of normative word-formation models, according to which technical terms are created, are recorded in linguistic dictionaries and can be returned to scientific terminology.

The task of the article is to analyze the terms recorded in translated (Russian-Ukrainian) terminographic works that have undergone modifications as a result of penetration into the clear system of technical terminology of non-normative morphemes, which led to interference at the suffix level, during word and stem formation, to present terms formed by normative word-formation models.

It is emphasized that manifestations of word-forming interference will help the normalization of technical terminology in accordance with the main trends in the development of terminological vocabulary: the regularity of functioning of word-forming models; specialization of a word-forming affix to reflect a certain meaning.

Key words: *interference, interferema, language norm, term, technical terminology.*